« دیاردەی فەندە مینتاڵیزم و ئیشكالیەتەكانی»

گفتوگۆی هاشم ساڵەح لەگەڵ محمد ئارگۆن

و : لەعەرەبیەوە   محمد حسین

پێشەكییەك

دەمویست لەم چاو پێكەوتنەدا دەربارەی دیاردەیەك پرسیار لە محمد ئارگۆن بكەم كە ئێستا هەمو جیهانی بە خۆوە خـەریك كـردووە ,مەبەستم دیاردەی فەندەمینتالیزمە ((ئسولێیەت)).دیارە وەك شێوازیهەمیشەیی‌خۆی كەوتە باسكردنی هۆكارە وردو قوڵە كانی ,بەوتە كانیا دیارە پێی وایە دیاردەیەكی بونیادیالموچوع:ەو بۆماوەیەكی دورودرێژ كۆمەڵگا عەرەبی و ئیسلامیەكان بە خۆوە خەریك ئەكات .لەوانەیە ئەم شە پۆلەیان بڕوات بەلاّم ئەو پرسیارانەی خستومەتە ڕو هەردەمێنێتەوە مادام دەستنیشانكردنێكی ڕاست و چارەسەرێكی گونجاوی بۆ نەدۆزرێتـەوە .ئەرگۆن بۆئەوەی زیاتر تیشك بخاتە سەر بابەتەكە لەگۆشەی میتۆدی بەراورد كارییەوە قسەی لەسەر ئەكات , بەراوردی ئـەكات بـە فەنـدە مینتاڵیزمی مەسیحیەت كەوا ڕۆژئاوای بۆماوەی دوو سەدە بەخۆوە خەریك كرد .هەروەها لەچاو پێكەوتنەكەد ا ڕوبەڕوی چـەند مەسـەلەیەكی تردەبێتەوە كەوا تایبەتە بەلێكۆڵینەوە لەكەلە پور ((تـراث)) وەك جیاكاری نێوان پرۆژەی (ڕەخنە لەعەقڵی عەربی)محمد عابـد جـابری و پرۆژەكەی خۆی (ڕەخنە لە عەقڵی ئیسلامی) .

هاشم

دەقی گفتو گۆكە

هاشم **: فەندە مینتاڵیزم بوە بەبابەتی خەریك كردنی جیهانی عەرەبی بەدرێژای ئەم ساڵانەی دواى .چۆن لـەم دیاردەیـە تێدەگـەیت و,چـۆن هۆكارە كانی شی ئەكەیتەوە ؟**

ئارگۆن **:ناتوانین لە فەندە مینتاڵیزم تێبگەین لەناو ئیسلامدا تەنها ئەو كاتە نەبێت بەراوردی بكەین بە فەندە مینتاڵیزمی ناو ئاینە كـانی تر .وەناكرێت بەشێوەیەكی ڕاست شیبكەینەوە تەنها ئەو كاتە نەبێت میتۆدە مێژوییە كانی بە سەردا جێبەجێ ئەكـەین ,ئـەوەی كـەوا جێبیـە جێكرا لەسەر فەندە مینتاڵیزمی مەسیحیەت, بۆنمونە ئێستا كاتی ئەوە هـاتووە فكـری عـەرەبی ئیسـلامیدا دەسـتبكات بـە خوێندنـەوەی ئەوانەی واڕوئەدات لە دەرەوەی خۆیدا ,بە تـایبەتی لە بواری ئەو لێكۆڵینەوە تازانەی لە سەرئاینەكان ئەكرێت بەشێوەیەكی گشتی .مەبەستم لێكۆڵینەوەكانی پەیوەست بەدیاردەی ئاین و ئەو ئەركانەی بەجێی دێنێ لە كۆمەڵگادا .لێرەدا داوائەكەم لەموسوڵمانان بایەخی زیـاتر بـدەن بەوەی كە مێژوو فێرمان ئەكات ,بەوەی لەزانستە كۆمەلاّیەتیەكانەوە فێر ئەبین لەبارەی ئاینەوە .وە دواجاریش بۆئـەوەی لـە دیـاردەی ئـاین تێبگەین ناچارین بەناو زانستە كۆمەلاّیەتیە كاندا بـێین . مەبەسـتم ئەوەیـە زانسـتە كۆمەلاّیـەتی و مرۆڤایەتیـەكان بـەكابێنین بەسـەر كەلە پوری ئیسلامیدا وەك چۆن ماوەیەكی زۆرپێشتر بەسەر كەلە پوری مەسیحیەت لە ئەوروپادا هەمانشـت كـرا .بێگومـان ئیسـلامە كـۆنزەر فاتیڤ (كۆنە پارێز) و فەندەمینتاڵیستەكان جوابمان ئەدەنەوە بەوەی كە زانستە كۆمەلاّیەتیەكان لەسەر كەلە پوری ئیسلام جێبە جێناكرێـت**

چونكه بەرهەمی خۆرئاوایەو هیچ پەیوەندیەكی بەئیسلامەوە نیەئەم هەڵوێستە خرا پە لەزانستە كۆمەڵایەتیەكان هەر لای فەندە مینتاڵیستە كان نیە بەتەنها ئەڵكو ئەمە هەڵوێستی زۆرێك لە ڕۆشنبیرانی عەرەب و ئیسلامە تائێستا ,بەڵام خۆشبەختانە هەندێك هەڵاواردن (استسناء) هەیە .بەم جۆرە ئیسلام بە داخراوی دەمێنێتەوە لەناو بازنەیەكی كەلە پوری داخراو بەسەر خۆیدا ,ئەمانە نایانەوێت دەرگای گفتو گۆیـەكی فـراوان بخەنـە سـەر پشـت بۆئـەوەی كەشـێكی تـازە دروسـت كـەن .نایانـەوێت زانسـتە كۆمەڵایەتیـەكان جێبەجێكـەن بەسـەر كەلە پوردالە پێناوی تازەكردنەوەو جارێكی تر لێكدانەوەی ئیسلام وەك دیاردەیەكی دینی گەورە لەناو كۆمەڵێك دیاردەی تردا .ئەوان تێناگـەن لەوەی میتۆدی بەراورد كاری چەند بە كەڵكە بۆتێگەیشتن لە خود .چونكە ئاینی دیكە هەیە لە جیهانـدا جگـە لـە ئیسـلام ,وەك مەسـیحیەت ,جولەكە,بوزیەت ,هیندۆسی ...هتد .ئیسلام وەكو دیاردەیەكی ئاینی بەشێوەیەكی ڕەها جیـاواز نیـە لـە دیـاردە ئاینیـەكانی تریتاییـەت بەوئاینانەی پێشتر ناومان بردن .دیارە ئەم هەڵوێستە شمان هەڵوێستێكی زانستیانەیە و ناكۆكە لەگەڵ هەڵوێسـتێكی ئیمـانی و بـڕوای یـان تەسلیمی وسۆزداری كە لە با وبا پیرانەوە مابێتەوە .ئیسلامێكی تەقلیدی وفەندە مینتاڵیست لە هیچ شتێكدا جیا نیە لە هەڵوێستی مەسـیحیە كی تەقلیدی یان جولەكەیەكی تەقلیدی .هەر یەك لەمانە لەناو كەلە پورەكەی خۆیدا داخراوەو بەڕەهای ئەزانێت و هیچ شتێكی تـری جێگـای بڕوا نادۆزێتەوە ئەمە نەبێت و هەمو ئەوانی تریش بە هەڵە ئەزانێت . مەبەستم لە هەڵوێستی تەسلیمی وسۆزداری ئەوانەیە كەدەیانەوێت قسە لەسەر ئیسلام بكەن بەس لە ڕێگای ئیمانێكی تەقلیدیەوە كە هـەمو ڕێچـكەیەكی شـیكاری و زانسـتی وعـەقلانی ڕەتئەكاتـەوە .مـادام ئـەم ڕەتكردنەوەیەش باوە مەحاڵە هەنگاوێك پێشكەوین .بێگومان ڕەخنەی مێژویی ئازاد پێویستە بەسەر فەندەمینتالیستەكان وخەڵكانی تریشدا جێبەجێ بكرێت ,لەسەر فكری تەقلیدی بەشێوەیەكی گشتی .

هاشم :هەندێك دەڵێن فەندە مینتاڵیستەكان تەنها ڕەوتێك لەناو ئیسلامدا وەردەگرن وڕەوتە عەقلانی و هیومانیستەكانی تر فەرامۆش دەكەن ,وەكو موعتەزیلەكان و فەیلەسوفەكان ,ڕات چیە لەسەر ئەم بۆچونانە .

ئەرگۆن :ئەمە ڕاستە. بەڵام ئەم تەیارە فەندە مینتاڵیستە ((سەلەفیە)) سـەركەوتووە وجێگیربـووە هـەر لەسـەدەی سـیازدەهەمەوە ,ئەمـە داهێنانی ئەمڕۆنیە .فەندەمینتاڵیسە كانی ئێستا ڕەگیان لەڕابردوداهەیە ,بەڵكو ڕابردویەكی دوریش .ئەمانە كاردەكەن وپێگەیشـتون لـەناو زەمینەیەكی گونجاودا ,زەمینە یەك كەواماوەیەكی زۆرە ئامادە كاری بۆئەكرێت .ئالێرەدایە نهێنی خێرا بڵاوبونەوەوهێزیان .لەزۆربەی وڵاتـە ئیسلامیەكانداقوتا بخانە فقهیەكان بڵاوبونەوە .هەروڵاتەو ئاینزایـەكی زیـاتر لـەئاینزاكانی تـر خواسـت و وەرگـرت .لـەتوركیا ئـاینزای حەنەفیان پێخۆشبو ,لەسعودیە حەنبەلی ,لەمسر شافعی ,لەمەغربی گەورە مالكی ,لەئێران جەعفەری شیعی .....هتد.ئەم تایـەبت كردنـە تەسكە وەكو گەڕانەوەیەك وابو لەو فرەیو پلورالیزمە فكری وبڕواییەی كەواباو بو لەسەردەمی كلاسیكیدا یان سەردەمی زێڕینی شارسـتانیەتی عەرەبی-ئیسلامی,هەمە ڕەنگی و فرەیی ئاسایی بو پێش هاتنی سەردەمی دواكەتن وخۆدوبارەكردنەوە وداخستنی دەرگاكانیئیجتهادكردن .بۆیە هەرئەوە بەس نیە بڵێین فەندەمینتاڵیزم لادانە لەئیسلام ,یان پەیوەندی بەئیسلامەوەنیە ...ئەمە كێشەكەمان بۆچارەسەر ناكـات .كێشـەكە قوڵترە لەمەو فەندەمینتاڵیستەكان وخەڵكانی تریش دەگرێتەوە .ئەوان خەڵكانێك نین هەمو دەقەكانی فكری ئیسلامی بناسـن ,بۆیـە ئـەوەی دەیزانن ئەو ئاراستەیە لەمێژودا زاڵبووە .ئەویش ئاینزاكانی شیعەو سونە .بـەڵام هـەردو مەزهـەبی شـیعەو سـونەش توشـی تەسـك بـیری وچەقبەستنێكی ترسناك بووە هەرلەسەدەی سیازدەهەمەوە .,ئەمەش بەردەوامە تاڕۆژگاری ئەمڕۆمان .ئەم داخرانە مێژوییە تائێستا لەلایـەن ئیسلامەكانەوە لێی نەكوڵراوەتەوە بەشێوازێكی زانستی .گەرلێكۆڵینـەوەیان تیـا بكردایـە تێئەگەیشـتن ئـەو بارودۆخـەی ئێسـتادەناڵێنن بەدەستیەوە دەگەڕێتەوە بۆئەو سەدە تاریكانەی تائێستا یش لێی دەرنەچوون .

ئەمەش مانای وایە ئێمە میراتگری ئەو سەردەمانەین كەبەتاڵە لەهەمو دەوڵەمەنـدی وپلـورالیزمێكی فكـری و بڕوایـی ,میراتگـری ئیسـلامی سەردەمی كلاسیك نین ((ئیسلامی سەردەمی كلاسیك شەش سەدەی سەرەتای مێژوی ئیسلام دەگرێتەوە ,یان تاوەكو مردنی ئـیبن الرشـد))ئەمـە ڕاستیەكی مێژویی بەڵگە نەویستە .دواجار پێویستە لەڕوانگەیەكی مێژوییەوە سەیری مەسەلەكان بكەین بۆئەوەی تێبگـەین بۆچـی ئـەمڕۆش دەشڵەژێین لەوشتانەی كەهەمیشەتیا شڵەژاوین .گەرئەمە نەكەین ئەواتێناگەین بۆچی فەندەمینتاڵیزم گەشە ئەكات ولەهـەمو شـوێنێك بـڵاو

ئەبێتەوە .ناكرێت لەم شتانە تێبگەین گەرلەمەدایەكی كورتی زەمەنیدا سەیری بكەین ,یان لەبیست ساڵی ڕابردووەوە ببینین(بابڵێن لەشۆڕشی خومەینی 1978)وە . پێویستە مەسەلەكان لەڕوانگەی مەدای دوری مێژووەوەببینین وەك ئەوەی مێژو نوسی بەناو بانگ (فرنان برۆدێل)كردی بۆئەوەی تێبگەین لەنهێنی ئەم دیاردە بلاٌوەی جیهانی ئیسلامی .بۆتێگەیشتن لەڕیشەكانی ئەم دیاردە پێویستە هەشت سەدە بگەڕێینە دواوە .بەم جۆرە دەبینین زانستی مێژوزۆربەباشی مەسەلەكانمان بۆڕۆشن ئەكاتەوە گەربزانین چۆن میتۆدەكانی بەكارئەهێنین لەگەڵ كەلە پوری ئیسلامیدا .ئەوە فكری ڕەخنە گرانەیە ئیسلام لەناخەوە تازەئەكاتەوە كەوائێمە ئێستا زۆرپێویستمان پێیەتی .وەهەر ئەمەش هزری ئیسلامی دەكاتەوە بەسەر میتۆدەكانی زانستە مرۆڤایەتیەكان و زاراوەكانیو دەسكەوتە مەعریفیەكانی كەزۆرمەحاڵە بتوانین لەمرۆبەدواوە فەرامۆشی كەین .بەوجۆرە دەبینین بەكارهێنانی میتۆدەتازەكان لەكەلە پوری ئیسلامیدازۆرپێویستە بۆئەوەی هزری ئیسلامی پیٚئازاد كەین لەو وەستانەی ئێستای .

هاشم :بەلاٌم لەكاتێكدا میتۆدی مێژویی جێبەجێكرا لەسەر مەسیحیەت لەسەدەی نۆزدەهەمدا كاردانەوەو هەڵچونێكی توند ڕویدا لای فەندەمینتاڵیزمی مەسیحی ,تازەگەرەكانیان تاوان بارئەكرد بەتێكدانووێرانكردنی كەلە پور ودەرچون لەبڕوای ئاینی و...هتد .

ئەرگۆن : بەڵیٚ.ئەمەڕاستە .بەلاٌم دەتەوێت چیبكەین ؟یان ئەوەتا بجوڵێین وشتەكان ببزوێنین ,یان ئەوەیە تەسلیمی قەدەرەكان بین . پێویستە شتێك بكەین بەرامبەر ڕەوشی ئێستا .ناتوانین دەستە پاچە دانیشین بەرامبەر ئەوانەی ڕو ئەدات .ئەزمونی مەسیحیەت لەسەدەی نۆزدە لەگەڵ مۆدێرنەدا ئەوەمان نیشان ئەدات كەوائێمە لەبەردەم سایكۆلۆژیایەكی ئاینی هاوبەشداین لای فەندەمینتاڵیزمیئیسلام ومەسیحی وەك یەك .ئەمە گەورەترین بەڵگەیە لەسەر گونجاوی ئەو میتۆدانە بۆبەكارهێنانیان لەسەر كەلە پورە ئاینیەكان . پیٚم وایە زانستە كۆمەلاٌیەتی مرۆڤایەتیەكان دەوڵەمەند ئەبێت و ڕاستگۆییەكی زیاتر بەدەست دێنێت گەربەكار بهێنرێت لەگەڵ كەلە پوری ئیسلامیدا .چونكە تائێستا هیچ ئەزمونێكی پراكتیكی نیە لەگەڵ كەلە پوری مەسیحی ئەوروپیدا نەبێت ,ئەمەش بەس نیە بۆسەلماندنی متمانەیان پێویستە بەسەر كەلە پورێكی قورسی وەكو ئیسلامیدا جێبەجیٚبكرێت بۆئەوەی مەدای ڕاستگۆیی میتۆدو زاراوەكانیان تاقی بكرێتەوە .لەڕاستیدا ئەمەیە كەواڕۆژهەلاٌت ناسە گەورە كان دەستیان پێكرد لەسەدەی نۆزدەهەمدا . ,لێكۆڵینەوەكانیان كاردانەوەی هەڵەشانەی دروست كرد لەنێو ناوەندە كۆنزەرفاتیڤە ئیسلامیەكاندا ,وەك چۆن لێكۆڵینەوەی هاوكارەكانیان هەمان كاردانەوەی دروست كرد لای مەسیحیە كونزەرفاتیڤە كان لەكاتێكدا هەمان میتۆدیان جێبەجێكرد بەسەر كەلە پوری مەسیحیدا .لێرەدا میتۆدی بەراورد كاری زۆرشتمان بۆڕۆشن ئەكاتەوە ,نابێت بەحە پسی وداخراوی لەناو ماڵ وكەلە پوری خۆماندا بمێنینەوە .زۆرپێو یستە بكرێینەوە بەسەر كەلە پورەكانی تردا وببینین چی تیا ڕوئەدات .

مەبەستم چیە لەسایكۆلۆجیای ئاینی هاوبەش لای ئیسلام ومەسیحی وەكو یەك ؟مەبەستم پێكهاتنی ئەو عەقڵیەتەكۆمەڵیەیە كەبەدرێژایی چەند سەدەیەك لەڕێگای سیستەمی فێركردنیقوتا بخانەیی (سكولاستیكی)ەوە دروست بووە .ئیتر لەمەوە زۆر زەحمەتە عەقڵە كان لەم عەقڵیەتە تەقلیدیە جیٚماوەی بابو با پیران ئازاد بكەین .ئەم عەقڵیەتە كۆمەڵیە وەكو چیمەنتۆ چیایەكی كەڵەكە بوی لێپێك هاتووە بەهۆی بەجێگەیاندنی ئەرك وسروتە ئاینیە ڕۆژانەییەكان وئاهەنگە ئاینیەكانەوە وای لیٚهاتووە ئازاد كردنی عەقڵی خەڵكی لیٚكارێكی زۆرزحمەت بێت. بەلاٌم جیاوازی نێوان لایەنی مەسیحی ئەوروپی و لایەنی عەرەبی ئیسلامی ئەوەیە لایەنی ئیسلامی تائێستا ڕوبەڕوی لێكۆڵینەوەیەكی زانستی نەكراوەتەوە, ئیٚمەچاوەڕیٚبوین ئەمە بكرێت دوایبەدەستهێنانی سەربەخۆی .بەلاٌم زۆربەی سیستەمە سیاسیەكان سیستەمی فێركردنی تەقلیدی ئاینیان هێشتەوە وەك خۆی ,فێركردنێكی تەسكی دڵخۆشكەرە .ئەوەبو فێركردنی ئاینیان جیاكردەوەلەخوێندنی زانستە مرۆڤایەتی و فەلسەفیەكان .بەڵكو تێبینی ئەكەین تائێستا زانستە مرۆڤایەتیەكان نەچۆتە ناو پرۆگرامی فێركردنمانەوە بەشێوەیەكی چاك ,گەر وانیە چۆن دەكرێت مەسەلەكان تەشەنە بكەن وتوشی ناسەقامگیری بن ؟لەبارو دۆخێكی وادا بۆچی سەركەوتنی ڕەوتی ئیسلامی فەندەمینتاڵیزمی توندڕەوت بەسەر ئیسلامی عەقلاٌنی كراوەی لێبوردەدا پیٚسەیرە ؟نابێت سەرسوڕماو بین بەرامبەر ئەو شتانەی كەئەمرۆ ڕوئەدەن .ئەوەی ئەمرۆ لەجەزائیر ,مسر , پاكستان ,...هتد ڕوئەدات شتێكی ئاساییە ونابێت پیٚمان سەیربێت .

دواکەوتنێکی ترسناك هەیە لەسیستەمی خوێندنی زانکۆیی عەرەبی -ئیسلامیدا.وتاری ڕۆژنامەو گۆڤارو کتێبەکان بخوێنەرەوە ئەمەی تیادیارە ئەوەندە بەسە لا پەڕەکانیان هەڵدەینەوەو لەمە دڵنیا بین .وەهەروەها لەناو ئەو گفتوگۆسواوو دوبارانەی‌لەجیهانی عەرەبیدا ئـەکرێت ڕنگـی داوەتەوە ,هەر هەمان قسە دوبارە ئەکاتەوە و دەڵێت :نا..نا تێکەڵی مەکە لەنێوان هەمو موسڵمانان وفەندەمینتاڵیستەکان لەیەکتری جیاوازن بەلاّم ئەم قسانە زۆرئایدیالیستیانەو تەمبەڵانەیەو لەبەردەم هیچ تاقی کردنەوەیەکدا خـۆی ناگرێـت .ئەمـە قبـوڵ ناکرێـت گەرسـەیری مەسەلەکان بکەین لەڕوانگەیەکی مێژووییەوە .چونکە لەفۆرمە فەندەمینتاڵیستەکەی ئیسلامدا شتێك لەهزری ئیسـلام ئامـادەیی هەیـە ,ئـەم ئامادەییەش بریتیە لەبیری فەندە مینتاڵیزمی پشت بەستو بەئسولەکانی ئاین وفقهـی ئیسـلامی.ئەوفەندەمینتاڵیزمـەی کەواسەرچـاوەیەکی گرنگی بیری ئیسلامی ئەمڕۆ پێك دێنێت تائیستا ڕوبەڕوی پیاچونەوەیەکی ڕەخنەگرانەی جدی نەکراوە لەبەررۆشنایی میتۆدە نوێکانی زانستی مێژوو,زانستی زمانەوانی مۆدێرن ,سۆسۆلۆجیا ,سایکۆلۆجیا یمێژوویی وهەمو لقەکانی تری زانستە مرۆڤایەتیەکان .تائێستا ئسـوڵی فقهـی و ئسوڵی ئاینی لەکۆلیژەکانی شەریعەت و پەیمانگاتەقلیدیەکان ئەخوێنرێت وەك ئەوەی کە لەسـەدەکانی ناوەڕاسـتدادەخوێنرانٍ .باشـە چـۆن ئەتەوێت نەوەیەکی تازەی عەرەبی ئیسلامی دروست بێت و ڕێنسانس بکات ونەوەیەکی کراوەی ئـازاد لەعەقڵیـەتی سـەردەمە بەسەرچـوەکانی لێدەرچێت .ئەم ئسولاّنە لەسەدە ناوەندیەکانی سەرەتادا دەخوێنران باشترلەوەی کەئێستا هەیە ,بۆچـی ؟چـونکە ئـەو کاتـەدیالۆکی نێـوان ئاینزاکانی‌شافعی ,حەنەفی ,مالکی وتەنانەت شیعەو سونەش دەکراو بـەردەوام بـو .دیـالۆکی نێـوان شیعەوسـونە بەشـێوەیەکی ئاشـتیانە بەردەوام بو تاوەکو سەدەی دەیەمی زاینی,یان سەردەمی پلورالیزمی داهێنەرانەی شارسـتانیەتی‌عەرەبی - ئیسـلامی .دواجـار ئـەم دەسکەوتە شارستانیانە بەجۆرێك کۆتایی پێهات ئاینزاکان کەوتنە ناکۆکی وگۆشەگیریەوە بەرامبەر یەکتری وەك ئەوەی دیواری چین لەنێوانیاندا هـەبێت .وایان لێهات وەك ئەوەی وابەستەی یەك ئاین ویەك قورئان ویەك پێغەمبەرنەبنٍ .

گفتوگۆی نێوان شیعەو سونە لەگۆڕەپانەکەدا تەواو ونبو دوای سەدەی (11ز) وسەرکەوتنی سەلجوقیەکانی تورك ,ئەوانەی کەوا گۆشەگیریەکی مێژووییان بەسەر ئاینزاکانی ئیسلامدا سەپاند و هەرئەوان بون دەرگای ئیجتهادیان داخست وئەو پلورالیزمە بڕواییەی لەئیسلامدا هەبو نەیان هێشت ,بۆیە سەردەمی ئەوان بەسەرەتای داڕوخان و تێکشکان دائەنرێت .

هاشم /**تۆهەمو پرۆژە فکریەکەی خۆت دەخەیتە ژێرئەم ناونیشانە دیارەوە :ڕەخنە لەعەقڵی ئیسلامی مەبەستت چیە لەمە ؟**

ئەرگۆن :ئەم پرۆژەیەبۆیەکەم جار دەستی پێکرد کاتی خەریك بونم بەتێزی دکتۆراکەم لەسـەر مسکویە ((هیومـانیزمی عـەرەبی لەسـەدەی چوارەمی کۆچی :مسکویەی‌فەیلەسوف ومێژونـاس)) ,ئیبن الخلدون ئاماژەی بەچاکی مەسکویە کردووە ,ئەمە بەڵگەی گرنگیـەتی .ئـەم بیریـارە ئاسۆیەکی فراوانی بۆکردمەوە ,من ئازادیەکی سەرسوڕهێنەرم لابەدی ئەکرد بەبەراورد بـەدۆگماتیزمی عـەقڵی ئـاینی ئـەمڕۆ.بـۆم دەرکـەوت کەواعەقڵ بەکارئەهێنێت بەشێوازی فەیلەسوفەکانی یۆنان .تەواو هزری یۆنانی هەرس کردبو کەوادەقەکانی وەرگێڕرابون بۆسەرزمانی عەرەبی پێش لەدایك بونی ئەو لەسەدەی (4 ك)و (10 ز)ئەم بیریارە ئیسلامە تەبەنای عەقڵی ڕەخنەگرانەی فەلسەفی کرد بەهەموو ڕەهەندەکانیەوە .دواجار توشی بیریارەکانی تری سەردەمی مسکویە بوم پێشهەمویان ,(ئەبوحەیانی تەوحیدی) .بەم جۆرە تێزێکی تەواوم نوسی دەربارەی ئەو نەوەڕۆشنبیرە ,نەوەی مەسکویەو تەوحیدی .دیارە ئەوان کتابێکیان داناوە بەشێوازی پرسیارو وەلاّم ونامە گۆڕینەوە ,ئەم کتابە هاوبەشە کتابی ((الهوامل والشوامل)) هاوشیوەی نادۆزمەوە لەزمانە کانی تـردا ,ئەمـە یەکێکـە لەگە نجینـە بەنرخـەکانی کەلـە پوری عـەرەبی ئیسـلامی .ئەوەخوێندنـەوەی مسـکویەوتەوحیدی بـو ئـازادی کـردم لەعەقڵیـەتی دۆگمـاتیزمی تەسـك ,ئـەو عەقڵیەتەی‌کـە تائێسـتازاڵە بەسەرماندازۆربەداخەوە .

هاشم : **جیاوازی نێوان پرۆژەکەی تۆ((ڕەخنە لەعەقڵی ئیسلامی)) وپرۆژەکەی محمد عابد جابری ((ڕەخنە لەعەقڵی عەربی)) چیە**

ئەرگۆن : **بڕوام وایە جابری بەشداری کرد لەبزوتنەوەی بەرخۆری (استهلاك) ئایدۆلۆژی کەلە پوردا .بەمانایـەکی ترهـەوڵی ئـەدا هەنـدێك خەسڵەتی سەردەمی کلاسیك دەرخات (سەردەمی زێڕینی شارستانیەتی عەرەبی - ئیسلامی)) و عەرەبی ئـەمڕۆ ڕازی کـات بـەوەی ڕابردویـەکی پرشنگداریان هەیـە و دەتـوانن پشـتی پـێ ببەسـتن بۆئـەوەی ڕوبـەڕوی مۆدێرنیتـەی ئـەوروپی پـێ ببنـەوە .بـەلاّم گرفتەکـە لێرەدایـە**

کەچارەسەرلەبەرخۆری ئایدۆلۆژی کەلە پوردا نیە,یان لەشانازی کردن بەباب وبا پیرانەوە نیە ,بەڵکو لەوەدایە ئەم کەلە پورە وەکو خاڵی دەرچون بۆگەیشتن بەڕەوڕەوەی شارستانیەتی هاوچەرخ دابنرێت .کەلە پوری عەرەبی – ئیسلامی سەرەڕای گەورەی وگرنگی هەرلەناو ئەو بارو دۆخە عەقڵیەی سەدە ناوەندیەکان دەرناچێت کەتێیدا سەوزبووە .لەڕاستیدا چارەسەر لای ئەم ڕابردووە زێڕینە نیە, بەڵکو دەکرێت وەك ئامرازێك گەربزانین چۆن بەکاری بێنین وگەشەی پێبدەین و تێپەڕێنین بمانگەیەنێتە چارەسەرێك .سەرەڕای ئەمەش چەمکی عەقڵی ئیسلامی هەستپێکراو ترە تاچەمکی عەقڵی عەرەبی . عەقڵی ئیسلامی ئامادەیی هەیە لەدەقەکان وعەقڵەکانیشدا ,دەتوانین دەستەبەری کەین بەشێوەیەکی بەرجەستەو هەمو ڕۆژێك لەگەڵی دەرگیرین .دەتوانین لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەگرانەی مێژویی لەسەر بکەین نەك نەك ڕامانی وتەجریدی .ئەم ڕەخنە گرتنە لەعەقڵی ئیسلامی هەنگاوی یەکەم پێك دێنێت کەدەکرێت موسڵمانان لەڕێگایەوە بچنە ناو مۆدێرنەوە و زاڵیش بن بەسەریدا .لەڕاستیدا جابری دوری گرتووە لەبەکارهێنانی چەمکی ڕەخنە لەعەقڵی ئیسلامی و گۆڕیویەتی بە ڕەخنە لەعەقڵی عەرەبی بۆئەوەی بەدوربێت لەکێشەو بەرپرسیاری .ئەمە فێڵێکی ئاشکرایەو لەکەس شاراوە نیە, کیشەی بەردەم ئەمڕۆو سبەینێشمان کێشەی ڕەخنە کردنی عەقڵی ئیسلامییەنەك عەرەبی , چونکە عەقڵی عەرەبی خۆیشی عەقڵێکی ئاینیە,یان نەچۆتە قۆناخی پاش ئاینەوە .چۆن دەکرێت ڕەخنە لەعەقڵی عەرەبی بگیرێت بیٚڕەخنە گرتنی عەقڵی ئاینی ؟!ئەمە مەحاڵە .دواجاریش زیاد لەسەدان ساڵە ڕەخنە گرتنی عەقڵی لاهوتی سەدەناوەندیەکان وەکو ئەرکێکی گرنگ لەبەردەممماندایە ,بیٚ هەستان بەم ئەرکە نەئازادئەبین و نەڕێگای دەربازبونیش ئەدۆزینەوە.بەڵگەی ئەمەش ڕوداوەکانی دنیای ئێستامانە .

ئەمە مانای وانیە جابری هیچی نەکردووە .هەوڵەکەی زۆربەکەڵکەو یەکێکە لەگرنگترین هەوڵەکانی ناو ڕۆشنبیری عەرەبی. بەلاَم بەس نیە . پێویستە تێپەڕێنرێت بۆهەوڵی قوڵترو دورتر .بەکورتی پێویستە بچینە کرۆکی کێشەکانەوە ولێی دورنەکەوینەوە بەبیانوی ڕازی کردنی خەڵك و جەماوەر . پێویستە ڕەخنە بچێتە ناوناوەڕۆك وڕیشەی شتەکانەوە نەك هەر ختوکەیان بدات یان بەتەنکی بەریان کەوێت .

هاشم :بۆچی ئەورپا ڕینسانسی بینی ودابڕا لەسەدە ناوەندیەکان کەچی ئێمە نەمان دی .

ئارگۆن :ئێمە دوهەوڵی لەبارچومان هەیە بۆڕێنسانس .یەکەمیان لەسەردەمی کلاسیك بو وەك ئەوەی وتمان و دووەمیان سەدەی‌نۆزدەهەم .گەرڕێنسانسی یەکەممان بواری بەردەوام بونی هەبوایە ئەوائێمە پێشەنگی بزوتنەوەی مێژو ئەبوین .ئێمە پێش ئەوروپا گەیشتینە ڕۆشنگەری وکەڵکی زۆریان لێوەرگرتین .بەڕاستی پێشەنگ بوین لەبوارەکانی زانستەکان و ئەدەب وفەلسەفە بەدرێژایی هەردو سەدەی((9 و10 ز)) ((3 و4 ك)),ئەوروپا زۆرشتی لێوەرگرتین تاسەدەی دوازدەهەم .بەداخەوە ئەم ڕێنسانسە جوانە زۆرنەژیا ,وەپشتگیریەکی کۆمەلاَیەتی چینێکی کراوەی وەکو چینی بورژوازی ئەوروپای نەبو .دیارە گەر ئەم چینە دروستنەبوایەو بەڕوی هزرە تازەکاندا نەکرایەتەوەو پشتگیری فەیلەسوفە ڕۆشنگەرەکانیان نەکردایە لە سەدەی هەژدەهەمدا ئەوروپا نەیدەتوانی ئەو شارستانیەتە دروستبکات کە ئەمڕۆدەیبینین .ئەوەچینی بورژوازی بو کۆت وسنورەکانی دەربەگایەتی‌لەکۆمەڵگادا شکاند ,ئەوە ئەوان بون چینەخانەدانە کانیان جیٚلەق کردو بەشداری دروستکردنی مۆدێرنەیان کرد ,بەلاَم ئەو چینە بورژوازیە بازرگانیەی لەڕۆژگاری خەلیفە مەئموندا گەشەی کرد و پشتگیری هزری ڕۆشنگەری موعتەزیلەکان وفەیلەسوفەکانیان ئە کرد زو لەناو چو بەهۆی گۆڕانی هێڵی بازرگانی جیهانی عەرەبی ئیسلامی . ڕێنسانسی سەدەی نۆزدەهەممان تاوەکو سەرەتای پە نجاکانی سەدەی بیستەم بەردەوام بو ئەویش تێکشکا بەهۆی چەند فاکتەرێکی دەرەکی وناوەکیەوە .هەمیشە چاوەڕوانی ڕێنسانسێکی تری نوێین .گەربێت وهەرزارجاریش شکست بێنین لەڕێنسانسدا هەردەبێت جارێکی تر هەوڵبدەینەوە .هەمو ئەوەی ئێستا دەیکەین بریتیە لەئامادە کاری بۆڕێنسانسێکی تری عەرەبی -ئیسلامی ئەمەش ناکرێت لەڕێگای هزرێکی تازەوە نەبێت .

هاشم : ئایە ڕۆشنبیرانێکی ڕەخنە گرمان هەیە کەوابتوانێت میۆدە تازەکان لەخوێندنەوەی کەلە پوری ئیسلامیدا بەکاربهێنێت ؟

ئەرگۆن : هەست دەکەم تائیستا هیچ ڕۆشنبیرێکی ئیسلام نیە بوێرێت هەڵکۆڵین لەڕەگی کێشەکاندا بکات ,بێگومان هەندێك هەوڵهەیە بەلاَم زۆرناڕوات پێویستە بزانین هزری عەرەبی –ئیسلامی لەداهێنان کەوتووە لەدوای (ئیبن الرشد 1198 ز)و(ئیبن الخلدون 1406 ز). کیشوەرێکی‌گەورە لەشتە حەرام وبیرلیٚنەکراوەکان یان ئەوانەی مەحاڵە بیریان لێبکرێتەوەدروستبوەو کەڵەکەبووە لەڕۆشنبیری عەرەبیدا

بەدرێژای ئەم ماوەیە .ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کەلێنێکی مێژویی گەورە هەیە و پێویستە پڕبکرێتەو .دەبێت هەمو ئەو ئـەو شـتانەی کەهـەبوون لەڕێنسانسی سەدەی نۆزدەهەمەوە تاسەرەتای پە نجاکانی سەدەی بیست لەبەرچاوبگیرێ ,ڕۆشنگەرەکانی هاوشێوەی تەها حسین بەدرێژکراوەی ئیبن الرشد و ابن الخلدون دائەنرێت .ئەم ڕەوتە عەقلانیە ڕەخنەگرە بەردەوام نەبون لەبەر چەند هۆکارێکی ناوەکی ودەرەکی .

دەکرێت بلێین خوێندنەوەی ڕەخنە گرانەی کەلە پوری ئیسلامی دواخـراوە بەدرێـژای ئـەم مـاوەی دواییـە .دوائـەخرا بـەبیانوی تێکۆشـان دژی کۆلۆنیالیزم .ئەمە لێی تێئەگەین لەکاتی خۆیدا ڕەوایە, چونکە ئازادی ویستی نیشتمانی لە پێشەوەی هەمو شتەکانی تردێت . ئەوە کەلە پورە یەکانگیری کۆمەڵیو نیشتمانی دروست ئەکات بۆیە نابێت ڕەخنەی لێبگرین لەماندوێتی ململانێی لـەدژی کۆلۆنیـالیزم و ئامـادەیی مەترسـیە دەرەکیەکاندا. بەلام ئێستا شتەکان گۆڕاون .دوای ئەوەی ئێستا هەربۆخامان ئەژین لەکۆلۆنیالیزم ڕزگار بـوین لێکۆلێنـەوەی ڕەخنەگرانـەی وازۆرپێویستە لە پێناو ئازاد بون لەکلێشەیەکی دۆگماتیزمی چەقبەستوی کەلە پور .دوای ئازادی لەدەستی دەرەوە ئێستا کاتی ئازادیە لەدەستی گرفتە ناوخۆییەکان ,ئەم بلاوبونەوەی بزوتنەوە فەندەمینتالیزمیەکانٍ چـیە گەربەلگەیـەکی گەورەنـەبێت بۆپێویسـتی دەسـتپێکردنی ئـەم خوێندنەوە ڕەخنە گرانە قوڵەی کەلە پور .

سەرچاوە (قظایا فی نقد العقل الدینی ((محمدارکون)) ترجمة والتعلیق هاشم صالح
الطبعة الاولی / دارالطلیعة للطباعة والنشر .لبنان / بیروت / **لاپەڕە** 325--333